

YENİSEY KIRGIZLARI İLE CENGİZ OĞULLARININ SİYASİ MÜNASEBETLERİ (XIII. YÜZYIL)

Abdrasul ISAKOV¹

ÖZET

XIII. yüzyıl Avrasya halkları için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Konargöçer hayat tarzı benimseyen ve Hun, Göktürk ve Uygur Kağanlıklarının mirasçısı olan Moğollar, bozkırdaki kabilelerin başını birleştirerek büyük bir imparatorluk kurdular. Bu imparatorluk bazı milletler için şanlı bir tarih olurken, diğerleri için felaketin başlangıcıydı. 840 yılında Uygurları yenerek bozkıra egemen olma iddiası taşıyan Yenisey Kırgızları için, XIII. yüzyıl hiç de kolay geçmedi ve bu yüzyıldan sonra Kırgızların ekseni Tanrı Dağları bölgesine doğru kaydı. Bu çalışmamızda Kırgız tarihi cihetinden bakarak XIII. yüzyıl Kırgız-Moğol ilişkilerini açıklamaya çalışacağız. Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yenisey Kırgızları, taht mücadeleleri, Kırgız isyanları, Kırgızların sürgün edilmesi.

---

¹ Ankara Üniversitesi, DTCF, Doktora Öğrencisi, rasulaali (at) hotmail.com

POLITICAL RELATIONS OF YENISEI KYRGYZS AND CENGIZ KHANATES (XIII CENTURY)

ABSTRACT

The thirteenth century was a turning point for Eurasian people. Mongolians, who were the inheritors of the nomadic Hun, Gokturk and Uyghur Kaghans, united the tribes in the steppes and built an empire. For some nations this empire was a beginning of glorious, bright history where as it was a beginning of the catastrophe for the others. For Kyrgyzs, who won the Uyghur Khagans in 840 and who were the pretenders for the reign of the steppes, XIII century was very harsh. After XIII century the axis of the Kyrgyz people shifted towards Tian Shan. In this paper we will analyze Kyrgyz-Mongol relations from the Kyrgyz historical point of view. The study consists of Introduction, three chapters (parts) and the conclusion.

Keywords: Yenisei Kyrgyzs, The struggles of the throne, Kyrgyz revolts, Kyrgyz exile.

Isakov, Abdrasul. "Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Múnasebetleri (XIII. Yüzyıl)". *Siberian Studies (SAD)* 1.3 (2013): 43-60.

Isakov, A. (2013). Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Múnasebetleri (XIII. Yüzyıl). *Siberian Studies (SAD)*, 1 (3), s.43-60.

Giriş

Asya'nın en doğusunda yaşayan Türk kökenli halklardan olan Kırgız boyları daha Dung-hu devrinden itibaren Moğol dilli halklarla komşu olarak yaşıyorlardı. Daha sonraları Hsienpiler ve Kitanlarla ikili ilişkileri olan Kırgız Devleti, XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar ile de temas kurmak, onlara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Sayan Altay ve Minusin havzası da Kırgızların Moğol egemenliğine karşı isyanların patlak verdiği bölge olmuştur.

Büyük Moğol İmparatorluğu Dönemi Kırgız-Moğol İlişkileri

XIII. yüzyıla gelindiğinde bölgede siyaset sahnesinin kızıştığına şahit oluyoruz. Cengiz Han dünya imparatorluğu yürüyüşüne başlamış bulunmaktaydı. Cengiz Han rakiplerini birer birer etkisiz hale getirirken, rakiplerinden bazıları kuzey ve kuzeydoğudaki topraklara kaçıyorlardı. “Kırgız topraklarının en doğudaki ili olan Bargut iline Cengiz Han pek çok rakibi sığınmış, bu da Kırgızlarla Cengizlilerin ilişkilerini olumsuz etkileyen bir durumdu.” (Mokeyev, 2010: 84). Böylece, Cengizliler ile Kırgızların ilk temaslarının olumsuz olduğunu söyleyebiliriz.

Temuçin, bozkırdaki konumu iyice pekiştirene kadar rakiplerine kucak açan Kırgızlara karşı sesini çıkarmıyordu. Büyük ihtimalle, Temuçin Kırgızlara karşı sefer yapmak için uygun zamanın gelmesini bekliyordu. Temuçin, “Cengiz Han” unvanını alıp Moğol boylarını bir bayrak altına birleştirmeyi başardıktan sonra Kırgızlara sefer düzenlemeyi planladı. Nayman Küçlük ile birlikte Cengiz Han'a karşı mücadele eden Merkit Tokto-Beki'nin Kem Kemjut bölgesine kaçması, Cengiz Han'ın Kırgızlara sefer düzenlemesine gerekçe teşkil etti (Mokeyev, 2010: 85).

Barthold, Türk halklarından ilk olarak Kırgızların Cengiz'e boyun eğdiğine dikkat çekmiştir. “Cengiz Han'ın Merkit ve Naymanlarla olan savaşta esnasında, 1207 yılında Cengiz'e bağlı olan ilk Türk kavmi olmak üzere Yenisey nehri havalisindeki Kırgızlar baş eğdiler.” (Barthold, 2006: 128). Bu aynı zamanda Cengizlilerin Moğolistan haricine yaptıkları ilk sefer olması bakımından da önemliydi. Yani Cengiz Han'ın dünyayı fethi kuzeydeki Kırgızları boyun eğdirmekle başlıyordu.

Kırgızlar, XIII. yüzyılda İnallar tarafından yönetiliyordu (Butanaev, Hudyakov, 2000: 94). “Ulus yöneticisi kendi ismiyle birlikte “İnal” unvanını da beraber kullanırlardı. Bu bölgelerdeki itibar sahibi boylar “idi” diye adlandırılırdı. Ulus yöneticisi....(boşluk). İkinci ulusa “Yedi Orun” denilirdi. Bu ulusun yöneticisine “Urus İnal” denilirdi” (Raşid-ad-din, 1952: 150). Kırgızlar eski Türk

devletlerine mahsus sağ ve sol kanat sistemini yaşatıyorlardı. Bunların merkezinde ise asıl yönetici bulunurdu.

Reşidüddin, Cengiz Han'ın iki Kırgız yöneticisine Altan ve Buka [Bukra]'yı göndererek itaat etmesini istediğini, onların da davete icabeten üç emirini (Urut Utucu, Elik Timur ve Atkirat) hediyelerle gönderdiklerini yazar (Raşid-ad-din, 1952: 150-151). Bölgedeki siyasi durumu iyi bilen Kırgızlar, güçlenmekte olan Cengiz Han'a boyun eğmek zorundaydılar. Moğollar Kırgızlardan sadece vergi topluyor, iç işlerine karışmıyorlardı.

Cengiz Han, 1206 yılında yapılan kurultayda, yakınlarına boy ve aymakları bölüştürürken, Yenisey-İrtiş arasındaki orman halklarını binbaşısı Baarin boyundan Horçi'ye verir.

Horçi, emrindeki üç bin Ba'arin'den başka, Tahai ve Aşih ile birlikte Adarkin'lerden Çinös, To'oles ve Telenggut'ları da idaresine alsın ve bunları Tümen şeklinde teşkil etsin; meralarını Erdiş nehri boyunda oturan halkların muntakasına kadar serbestçe seçerek, orman halklarına karşı hudut muhafızı şeklinde Tümen komutanı olsun. Horçi'nin müsaadesi alınmadan, orman halkı ne öyle, ne böyle hiçbir türlü harekette bulunamayacaktır. Onlardan kendi arzularına göre hareket etmek isteyenlere karşı kesin muamele yapılacaktır (MGT, 2010: 139; Kozin, 1941: 161).

Buraları yönetmekle mükellef olan Horçi, Coçi'nin emri altındaydı. Coçi'nin orman halklarına veya Kırgızlara yaptığı sefer, Moğolistan ders müfredatlarına girmemiş ve ülkede yeterince incelenmemiş durumdadır (Mongol Ulsın, 2003: 267). Buryat bilim adamları Coçi'nin 1207 yılındaki kuzeye yaptığı seferin Baykal bölgesine yapıldığını iddia etseler de (Tsidendambaev 1972, Egunov 1984), bu fikre katılmamız imkansızdır. Çünkü kaynaklarda bu fikri destekleyen bilgiler mevcut değildir.

Tavşan yılında [1207], Coçi sağ cenah ordusu ile orman halklarına karşı gönderildi. Buha kılavuzluk ederek (önde) gidiyordu. .... Coçi, Oyirat, Buriyat,² Barhun, Ursut [Ruslar], Habhanas Hanghas ve Tuba'ları tabi kıldıktan sonra, on bin Kirgis'in bulunduğu yere gitti. Kirgis komutanlarından Yedi, İnal, Aldi'er ve Orebekdigin kendi arzularıyla Coçi'nin huzuruna geldiler ve ak doğan, ak beygir ve kara samuru hediye olarak takdim ettiler (MGT, 2010: 160).

² Coçi askerleri Şihşit nehri bölgesi, günümüz Tıva toprakları üzerinden geçerek Orta Yenisey'e ulaşmışlardır. Kaynakta zikredilen "Buriyat" kelimesi, B. R. Zoriktuev'in de belirttiği gibi bir coğrafi isim olabilir. Çünkü o dönemlerde adı zikredilen yerlerde Buryatlar veya onların cetleri yaşamıyorlardı (2013: 85-86).

Yukarıdaki metinden seferin asıl amacının Kırgızları itaat ettirmek olduğunu çıkarmamız mümkün. Çünkü daha Göktürk döneminden itibaren Ötüken bölgesindeki siyasi güçlerin rakipleri arasında kuzeydeki Kırgızlar hep sayılıyordu. XIII. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar eski güçlerinde olmasalar da devlet sistemi mevcut, iki ayrı bölgede varlığını sürdüren, emirleri altında çeşitli Kıştım boyları bulunan halktı. Coçi'nin 1207 yılında Kırgızlara yaptığı sefer üzerinde duran Buryat tarihçisi Zoriktuev, seferin oluşmakta olan Moğol İmparatorluğu'nun ilk yurtdışı seferi olduğuna, seferin planlı ve sadece Kırgızlara yönelik olup, Baykal çevresine seferin düzenlenmediğine vurgu yapar (2013: 85). Hakas tarihçisi Kızlasov da, Moğol istilasına ilk olarak Güney Sibiryalı halklarının maruz kaldığına dikkat çeker (1983: 89). Bilim dünyasında ilk olarak bölgedeki Türklerin Moğol İmparatorluğu'na boyun eğdirildiği bilirse de, Cengiz Han'ın ilk planlı yurtdışı seferinin Güney Sibiryalıya, Kırgız Devleti'ne karşı yapıldığı üzerinde fazla durulmuyor. Oysa, Cengiz Han aşağıdaki metinde oğlu Coçi'yi yaptıklarından dolayı överken, onun "yabancı memleketlerde" başarılı olduğunu söylüyor.

Şibir, Kesdiyın, Bayıt, Tuhas, Tenlek, To'eles Tas ve Bacigid'lerin bu tarafında oturan orman halklarını tabi kıldıktan sonra, Coçi Kirgisud'ların (Kırgızların) Tümen ve Binlik komutanlarını ve orman halklarının komutanlarını da yanına alarak geri döndü, onları ak doğanlarıyla, ak beygir ve kara samurlarıyla birlikte Çinggis-hahan'a sundu. Çinggis-hahan, Oyirat'lı Huduha-beki'yi yanına çağırttı ve on bin Oyirad ile hepsinden önce tabi olduğu için, onun oğlu İnalçı'ya [kendi kızı?] Çeçeyigen'i verdi, İnalçı'nın büyük kardeşi Torelçi'ye de Coçi'nin kızı Holuihan'ı verdi. Alaha-beki'yi de Onggut [halkına] verdi. Sonra Çinggis-hahan Coçi'yi şu sözlerle övdü: "Oğullarımın en büyüğü olan sen, evden daha ilk defa ayrılmış olmana rağmen iyi yoldan gittin, yabancı memleketlerde ne insan ve ne de hayvan kaybı vermeden, orman halklarını kendimize tabi kılarak muvaffakiyetle geri döndün. Bu halkı sana hediye ediyorum!" (MGT, 2010: 160).

Böylece, Sayan Altay bölgesi ve kuzeyindeki topraklar Coçi'nin ölümüne kadar onun ulus ve yurdu olarak kalır. Yukarı Yenisey'in işgalinden sonra, buralar altı bağ'a ayrıldı. Haya (Kaya) Başı yazıtında "Ben yüce altı bağlı Keştım halkından" deniliyor. Eski Türk yazıtlarındaki tamgaların dağılımının analizi sayesinde, bu bağların tahmini yerlerini çıkarmak mümkündür (İstoriya Tuvı, 2001: 136).

Coçi'nin emrinde bulunan Kırgızlar sessiz sakin yaşamlarına devam ettirdiler. Başlangıçta Kırgızların Coçi'nin hakimiyetini geçici olarak benimsediklerini folklorik bilgilerden de tahmin edebiliyoruz.

Kırgızlarda Ket Buka adlı folklorik eser mevcuttur. Bir şair ozan olan Ket Buka Coçi'nin ölümünü Cengiz Han'a kopuz yardımıyla anlatır.³ Bu eserin temelinde 1207-1218 yılları arasında gerçekleşen Kırgız-Moğol ilişkileri yatmaktadır. 1207 ve 1218 yıllarında Moğolların Kırgızlara yaptığı askerî seferlerinde Coçi ve onun noyanlarından Buka bulunuyorlardı. Yenisey'in yukarı tarafında başka bir değişle günümüz Tuva topraklarında cereyan eden olaylar, büyük ihtimalle böyle bir eserin yaratılmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hulagü Han'ın da Ket Buka adlı kişisi mevcuttu ve o Coçi'nin ölümünden 23 sene sonra vefat etmiştir (Moldobaev, 2003: 50-51). Kırgızlarda "Ket Buka'nın Küyü" adlı bir küy da mevcuttur.

Radlov'un duyduğu bir efsaneye göre, eskiden Kırgızların kendi hanı yokmuş ve bundan ötürü onlar büyük handan (Cengiz) oğlu Coçi'yi kendilerine han olarak göndermesini istemişler. Coçi o zamanlar küçükmiş ve yolda gelirken kulan sürüsüne kapılır ve kulan sürüsü Coçi'yi kendileriyle götürürler⁴ (Barthold, 1963: 506-507). "Cengiz, Coçi'nin vefatını öğrendiğinde, "Yavrusundan ayrılmış kulan gibi, ben de kendi oğlumdan ayrıldım, çeşitli yönlelere dağılan ördek sürüsü gibi, ben kendi kahraman oğlumdan ayrıldım" demesinin izleri Kırgızların bu efsanesinde yer bulmuş olabilir⁵ (Barthold, 1968: 126-127).

Ugdujekov, o dönemler Kırgız-Moğol ilişkilerinin bozulmaya başlamasını şöyle açıklar:

Moğol aristokrasisi kuzeyde büyük direnişle karşılaşacaklarını beklemiyorlardı. Horçi kendi emrinde olan üç bin askeri ve Tahay ile Aşiha'nın birlikleriyle yola çıkar. Tümen için gerekli diğer beş bin askeri orman halklarından oluşturacaktı. Bölgenin yeni hamisi olan Horçi bu kadar askeriyle hedefine ulaşamazdı. Sonuçta, Kıştım boylarından biri olan Tumatlar, Horçi ve ona yardıma gönderilen Huduhu Bek'i (Orman boylarını çok iyi bilen) rehlin alır ve Cengiz Han'ın yakın dostu olan Borohul'un askerlerini bozguna uğratarlar (1995: 123).

Moğollar itaat altına aldıkları halklardan savaş ve toprakların genişletilmesi için sürekli asker alırlardı. Kırgızların Moğollara karşı baş kaldırmalarının temelinde

³ Ket Buka'nın metni için bkz: (Dıyanbayeva, 2009: 91-92.); Cengiz-Coçi ilişkileri hakkında pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Cengiz-Coçi ilişkisiyle ilgili bkz: (Kalan, 2012: 119-130).

⁴ Saadetin Gömeç, bu rivayete tepkisini şu şekilde veriyor: "Tabi ki bu nereden bakarsanız bakın, Kırgızlar gibi köklü ve yüzlerce yıl kendi hanları tarafından yönetilen bir Türk boyu için hiç de övünülecek bir şey değildir (2011: 65).

⁵ Zeki Velidi Togan, Uluğbey'in "Dört Ulusun Tarihi" eserinde Cengiz Han'ın bu olayı Türkçe şiiir tarzında "cırcı" ile söylediğini aktarır. Bkz: (1969: 32-34).

de bu neden yatmış olabilir. 1217 yılında Kırgızların komşusu olan Tumatlar isyan ederler.

Cengiz Han Baarin boyundan Naya'nın Tumatların üzerine gönderilmesini emreder. Onun hastalandığını söylediler. Bunun üzerine o, Boragul bahadırı gönderdi. [Moğollar] güçlü bir orduyla Tumatlara saldırıp onları hakimiyeti altına alır. Bu savaşta Boragul bahadır hayatını kaybeder. Tumatlar aşırı kinci ve kötü niyetli halk olduklarından Moğollar onların pek çoğunu kılıçtan geçirir (Raşid-ad-din, 1952:122).

Boragul'un ölümü üzerine Tumatlara karşı yeni bir ordu gönderilir. Ordu, ormandan ağaçları keserek ilerleyip Tumatları ansızın basarlar (Kozin, 1941: 240). Fakat, Tumatlar yine isyan ederler.

Bir yıl sonra, yani 2018 yılı “Pars yılında Barguçin Tokum ile Bayluktaki Tumatların bir boyu baş kaldırdığında Moğollar isyanı bastırmak için Tumatlara komşu olan Kırgızlardan asker isterler. Bunun üzerine Kırgızlar da isyan ederler” (Raşid-ad-din, 1952: 151). Buradan Moğolların Kırgızların üzerinde mutlak hâkimiyetinin söz konusu olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca, Tumatlar uzun zamanlar Kırgızların Kıştımı durumundaydı ve Kırgızların bu olaylara kayıtsız kalması da düşünülemezdi. Diğer taraftan eğer Moğolların bölgede ve Kırgızların üzerinde mutlak hâkimiyeti söz konusu idiyse, Kırgızlar isyan etmezdi.

Galiba isyan, Cengiz Han'ın Çin'i istila ettiği dönemde başladı. İlk olarak Moğollara kızlarını esir olarak vermek istemeyen Moğol dilli Tumatlar baş kaldırdı. Ardından Kırgızlar komşularını bastırmak için asker vermeyi reddettiler ve Baarinler de bunların faaliyetini gizlice desteklediler. Onların yöneticisi, hastalığını bahane ederek isyancılara karşı sefere çıkmaktan kaçındı (İstoriya Kırgizii, 1963: 170). Anvar Baytur, Kırgızların Ormonkutlar ile birlikte isyan ettiğini bildirir (1992: 206-209). “Onların (Kırgız) tarihleri boyunca, her yeni siyasi oluşuma bu şekilde bir tepki gösterdikleri aşikardır.” (Gömeç, 2011: 65). Belki de bağımsızlık için isyan etmek Kırgızların kanında olan bir durumdur.

Cengiz Han bu isyanlara karşı Coçi'nin komutasında bir ordu sevk eder. Kırgızların lideri Kurlun idi. Moğol emiri Noko, öncü birlikle onların üzerine yürüdü; Kırgızları kaçmak zorunda bıraktı ve sekizinci nehirden geri döndü. Coçi geldiğinde Kem Kemjut nehrinin buz tutmaya başlamıştı. Buz üzerinden geçen [Coçi], Kırgızları itaat ettirerek geri döndü (Raşid-ad-din, 1952:151).

Coçi, orman halklarının tamamını, Kıştım boylarını da tekrardan boyun eğdirdi. Moğol askerlerinin Tuva, Minusin ve Altay'ı geçerek “orman halklarını” egemenliği altına alması onların bir ayına mal olmuştur (Butanaev, Butanaeva, 2007: 135).

Kurlun büyük ihtimalle Noko başkanlığındaki öncü birliği ülkenin iç bölgesine çekerek yok etmek istemiş olabilir. Fakat bunda başarılı olamaz. Coçi'nin seferinden sonra Kırgız boyları bölgenin daha da derinlerine göç ederler. Belikova, Kırgız kültürüne ait envanterlerin Çulım çevresine kadar ulaştığını ve bunların Moğol dönemine ait olduğunu tespit etmiştir (1996: 142). Kurlun'un başında bulunduğu Kırgızlar, Moğolların Sayan-Altay'daki hakimiyetine karşı en tehlikeli güçtü. Dolayısıyla Kırgızlara karşı Moğolların en güçlü ordusu gönderildi (Butanaev, Butanaeva, 2007: 134).

Sibirya'daki isyanlar batıda da yankı bulmuş olacak ki, 1218 yılında Naymanlar, Merkitler isyan ederler. Coçi, isyanı bastırmaya yardımcı olmak için Yenisey'den direk batıya Subedey ordusuna doğru yola çıkmıştır (Raşid-ad-din, 1952:179, 189-190).

Fayzrahmanov, XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğolların Kırgızlara yaptığı seferlerin yıkıcı olduğunu ve Moğol saldırılarından dolayı Kırgızların bundan sonra devlet olarak toparlanamadıklarını ve devletlerini kaybettiklerini düşünüyor (2000: 173). Kırgızlar devlet geleneklerini kaybetmediler, ama bozkıra egemen olma iddialarını tamamen kaybettiler diyebiliriz.

1226 yılında Coçi Han vefat eder ve bu bölgeler Toluy Han'ın emri altına verilir. Cengiz Han'ın oğlu Coçi'ye hediye ettiği orman halkları (MGT, 2010: 160), sürekli isyan çıkararak Coçi ve oğullarının batıdaki toprakları fethetmesini ertelediler.

1229 yılında Ögedey tahta çıktıktan sonra, emrindeki halkları daha iyi yönetebilmek için onların kızlarıyla evlenir. Ögedey'in dördüncü hanımı Coçin "Tzilitisi-huteni" Kırgız kızı idi. Kırgızların yönetimi Toluy Han'ın hanımı Sorgaktanibegi'nin emrindeydi (Butanaev, Hudyakov, 2000: 149).

Kırgız askerleri XIII. yüzyılda Moğol ordusunun içinde bulundular. Karakorum'da güvenlik görevlisi hizmeti yaptılar. Daha sonra bir eyalet başkentinin güvenliğinden sorumlu oldular (Hudyakov, 1985: 353). Kırgız askerlerinin buralarda aynı yüzyılda bulunduğunu, 1948-1955 yıllarında ülkenin Merkez ve Bayanhongor bölgelerinde yapılan kazılarda elde edilen, Moğolistan Merkez Devlet Müzesi'ndeki Kırgız Devleti dönemine ait bölümde sergilenen zırh parçaları da ispatlamaktadır (Hudyakov, 1992: 62-68). Karakorum çevresinde yakılarak gömülen mezar kalıntıları da Kırgız askerlerine ait olabilir (Voytov, 1990: 141). "1239 yılı Guysı günü Curcenler meşhur askerbaşları başta olmak üzere Huay bölgesini kuşattılar. İsmail (Hısımayli-Moğol tebaası bir Müslüman) kendi askerlerinin ve Kırgızların

başında çetin savaşta onları püskürttü.” (Kadırbaev, 1992: 118). Bu bilgiden Kırgızların Moğol ordusuna asker olarak alındığını çıkarabiliriz.

1251 yılında tahta Munke kağan geçer ve Kırgızların muhtemel ayaklanmalarını önlemek için Buha Noyan'ı iki tümen askerle Kırgızlara gönderir. Munke'nin kuşkulması yersiz değildi. Ögedey ile Çağatay uluslarının noyanları Munke'nin kağanlığını tanımayıp, ona karşı gizlice ihtilal yapmak istiyorlardı. Yenisey-İrtiş havzasında yaşayan Kırgız-Kıpçak boyları da bu noyanları destekliyorlardı (İstoriya Kirgizii, 1963: 175). Fakat, noyanların planları suya düşer.

Sorgaktani-begi hatunun ölümünden sonra Kırgız toprakları oğlu Arık Buka'nın emrine geçer. Reşideddün'de, “Onun yaylası Altay, kışlası Teke ve Kırgızdaydı. Bunlar arasındaki mesafe üç gündür.” bilgisi verilir (1952: 201). Arık Buka, Kırgızları Karakurum'un yiyecek ihtiyaçlarının teminine mecbur tuttu (Gömeç, 2011: 70).

Munke'nin 1260 yılındaki ölümünden sonra Arık Buka, Karakurum'da büyük kağan seçilir. Fakat, Çin'de bulunan Kubilay bunu kabul etmez ve yapılan savaşı Arık Buka kaybeder. Arık Buka'nın 1262 yılına kadarki topraklarının ve askerî mücadelelerinin merkezi Altay ve Yenisey Kırgızlarının yurtlarıydı (İstoriya Kirgizii, 1963: 176). Kubilay'a kaybeden Arık Buka Kırgız topraklarına kaçır. Toparlanarak askerlerini yeniden gönderir ama ordusu Kubilay'a karşı başarılı olamaz. Arık Buka yeniden kaçır gelen aç ve yorgun ordusuyla Kem-Kemjut sınırına konuşlanır. Kendi güvenini kaybeden Arık Buka sonunda Kubilay'dan aff dilemek için haberci gönderir(Raşid-ad-din, 1952: 161).

Haberci göndermeden önce, arık Buka şansını batıda da dener. 1262 yılında Tanrı Dağlarının doğusuna göç eden Arık Buka, burada Çağataylılardan Algu ile karşılaşır. Arık Buka önce Algu'ya kaybeder, bir sene sonra ise savaşarak onu yener. Fakat, Arık Buka'nın yerlilere yaptığı zulüm, halkın ondan desteğini çekmesine sebep olur. 1264 yılında Arık Buka, Kubilay'dan aff dilemek zorunda kalır. Arık Buka'nın Altay ve Yenisey'deki çeşitli boylardan oluşturarak getirdiği askerleri geri dönmeler ve liderlerinden ayrılarak Tanrı Dağlarının doğusuna dağılırlar (İstoriya Kirgizii, 1963: 176).

Kırgız topraklarının taht mücadelelerine sahne olması, ülkenin sosyo-ekonomik durumuna darbe vurmuştur. Arık Buka sonrasında, Kırgız toprakları Yuan hanedanlığı topraklarına dahil edilir.

Yuan Dönemi Kırgız Moğol İlişkileri

Yuan dönemindeki Kırgızların durumu ve o dönemdeki Kırgız-Moğol ilişkileriyle ilgili ayrıntılı bilgiler yine Çin kaynaklarında bulunmaktadır. "Yuan döneminde Kırgızların yaşadığı toprakların uzunluğu 1400 li, eni de bunun yarısı kadardı. Kem nehri (Tsyanye) topraklarının tam ortasından kuzeybatıya doğru akıyor. Ülkenin güneybatısında Apu (Abakan), kuzeydoğusunda Yusuy var. Bütün bu nehirlerin sayısız kolları mevcut. Bunların tamamı Kem'e akar ve Angara (Ankela) nehriyle birleşir, kuzeyde denize dökülür." (Kıçanov, 1965: 59)

Minusin havzası Yuan Devleti'nin 12 ilinden biri olan ve merkezi eski Yuan başkenti Karakorum olan Linbey'e bağlanmıştır (Lubo-Lesniçenko, 1975: 29).

Tsin Hanedanlığı (1115-1234) döneminde burası Guannin fu olarak adlandırılırdı. Yuan Hanedanı döneminde Guannin ili Van'ı tarafından burası Boluguday'a verildi. Önceleri burasını yönetmek için Guannin'e bağlı askeri-valilik (sinşuayfu) kuruldu. Daha sonra, burasının uzak kalmasından dolayı yönetim Linhuan'a taşındı ve Tzunguanfu oluşturuldu. 1268 yılında halkının az olmasından dolayı Tzunguanfu şark merkezine bağlandı (Kıçanov, 1965: 59-60).

Hakas folklorunda, "Hırgısting togıs mung tolı Hooray çonı" (Kırgız'ın dokuz binlik Hooray birliği" sözü mevcut (Butanaev, 1992: 66). Yine Hakasların "Tolı Hooray" efsanesinde, on bin kişilik Hooray (Kırgızlar) birliğinin dokuz tane Kırgız kardeştan türediği rivayet edilir (Butanaev, 1989: 124). Yuan Shi'de, "Yuan Devleti iktidara geldikten sonra Kırgızları bölerek dokuz bin haneye ayırdılar" bilgisi verilir (Kıçanov, 1965: 59). Bu bilgilerden yola çıkarak XIII. yüzyıl Kırgız halkının bir tümen (9 bin asker) çıkardığını düşünebiliriz (Butanaev, 1992: 66).

Yuan Shi'de Kırgızların o dönemdeki yaşamlarıyla ilgili, Çinli bakışıyla da olsa yorumu açık bilgiler verilir:

1269 yılında Kırgızlara yönetici olarak Lü Hao-Li atandı. Onun döneminde oralarda ambarlar ve hazinehaneler kuruldu. Ulaşım sağlandı ve postaneler kuruldu. Eskiden ev aletleri akşaptan yapılmış. Kovayı da ağacı oyarak yapıyorlarmış. Tarla işletmede kullanılacak araç-gereçleri yapmak için demir eritmeyi bilmiyorlardı. Bütün güzel şeyleri Yuan İmparatorluğu yöneticilerinden öğrendiler. Madenleri işletmek için ustalar gönderildi. Onlar demir eritmeyi, kayak yapmayı öğrettiler. Bütün bunlar yerli halka yardımcı oldu (Kıçanov, 1965: 60-62).

Başka bir değiş ile Yuan Devleti verimli Minusin bölgesine Kuzey Çin ve Moğolistan'dan askeri karargah ve idari yerleşim yerlerin inşaa etmek için ustalar ve köylüler göç ettirdi (Kafarov, 1866: 259-434).

1269 yılında gerçekleşen bir diğer önemli vaka, Talas vadisinde yapılan kurultay ve kurultayda Kaydu'nun Kağan ilan edilmesiydi. Kubilay'ın Mubarek

Şah'a karşı gönderdiği Borak Han, Kaydu'ya karşı çıkmak ister ama, Kaydu ile daha savaşmadan ölür. Çağatay noyanları, "Şimdiye kadar bizim yöneticimiz Borak aka idi, şimdi bizim yöneticimiz Kaydu aka, o nasıl buyurursa, o şekilde hizmet ederiz." Derler (Raşid-ad-din, 1952: 100), ve böylece Kaydu'nun eli güçlenir.

Çok geçmez, Kaydu tarafını tutan Kırgızlar Yuan Devleti'ne karşı 1273 yılında isyan ederler. İsyana hakkında ayrıntılı bilgi bilmiyoruz ama Yuan valisi Hao Li, valilik esnasında Kırgızlara iyi davrandığı için öldürülmez, salıverilir (Butanaev, Hudyakov, 2000: 150).

1276 yılında Kaydu ordusu Moğolistan'a büyük bir sefer düzenlemiştir. Bu seferin de etkisi olmuş ki, 1277 yılında burası (Kırgız toprakları) yeniden yapılandırılır. Bölge iki uezd ve bir aymaktan oluşturulur (Kıçanov, 1965: 61-62). Çin kaynaklarında yeni yapılanmadan sonra da valinin Hao Li olduğu görülmektedir.

1279 yılında Kaydu tarafını tutan tümenbaşı, Hao Li'yi hileyle yakalamak için, ülke içine davet eder. Bundan kuşkulanan vali de gitmez, karargahını değiştirerek, merkezden gelecek takviyeyi bekler. Askerî yardım gelmeyince tümenbaşı karargahı basar. Altay Dağlarını aşarak kaçmaya başlayan vali, yeniden kuşatılmışken, tümenbaşının bir binbaşısını değerli giyimiyle satın alır ve bin kişisiyle Çin'e ulaşır (Butanaev, Hudyakov, 2000: 150-151). Kırgızlar Elegest suyunun solundaki Moğol merkezini 1280 yılına kadar kuşatma altında tutmuştur (İdil, 2007: 30-31).

1287 yılında Mançurya valisi Nayan, Kubilay'a karşı ayaklanır. Ona karşı aralarında Kırgızların da bulunduğu ordu gönderilir (Butanaev, Hudyakov, 2000: 151). Bu dönemlerde Kırgız askerleri hem Yuan Devleti'nde, hem de ona karşı isyan edenlerin taraflarında savaşıyorlardı. "1289 yılında Helin (Karakorum)'de yaşayan Kırgız aileleri kontrol edildi ve fakir ailelere yardım edildi.... Helin (Karakorum)'den oraya yerleştirilen Kırgız askerleri gönderildi." (Moldobaev, 2003: 53). Bu askerlere Kaydu Nayan ittifakına karşı çıkan Kıpçak Hanı Toktak başkumandanlık ediyordu.

Kaydu ilerleyen yaşına rağmen, 1289-90 yılında Moğolistan'a sefer düzenler. Oyrat, Kırgız, Kıpçak ve Kanglı boylarının desteklediği Kaydu ordusu Kubilay'ın torunu başında bulunan orduyu kuşatır ama savaşı kazanamaz. Kaydu Moğolistan'ı terk etmek zorunda kalır. İsyana katılan yerli boy yöneticileri topraklarını kaybederler (İstoriya Kirgizii, 1963: 179).

Kıpçak Tutuk 1290 yılında Altay Dağları bölgesini talan eder ve Haydu'nun emrinde bulunan 3 bin aileyi tutsak alır. Dönüş yolunda Karakorum'a uğrar. Burada Kırgızları boyun eğdirme emri alır. 1291 (92) yılı yazında ordu Kem nehri kıyısına ulaşır, buz üzerinde bir kaç gün yol aldıktan sonra onların yurtlarına ulaşırlar. (Tutuk ordusu) onların bütün halkını, beş boyunu boyun eğdirdi ve (Moğollar) onları korumak için askerleri oralara yerleştirdi (başka bir deyişle istila ettiler). Tutuk emeklerinden dolayı Lunhu Vey Şan-Tszyatsyun rütbesine yükseltilir (Kıçanov, 1965: 64).

Haydu, Kırgızların basıldığını öğrenince, onları kurtarmak için Yenisey'e asker gönderir. Tutuk onları yine yener ve Haydu'nun askerbaşısı Boloça'yı esir alır. Böylece Moğollar Kıpçakların eliyle Kırgızları yenerek onların siyasi egemenlik iddiasına son verirler (Kızlasov, 1980: 89).

Temur Han (1295-1307) döneminde Kırgız toprakları Kamal valinin yönetimi altındaydı. "Karakorum, Onon, Kerulen, Bayalık, Kırgız sınırlarına ve Burahn Haldun olarak bilinen Cengiz Han'ın koruma ormanına kadarki bütün toprakları o yönetiyor." (Raşid-ad-din, 1952: 205)

Kırgızların İmparatorluğun İçlerine Doğru Göç Ettirilmesi

Yuan Devleti dönemi Kırgız-Moğol ilişkilerinde göze batan bir başka husus, Kırgızların Yuan Devleti tarafından devletin iç bölgelerine sürgün edilmesidir. Yuan Devleti, sürekli isyan eden Kırgız boylarını bu şekilde sindireceğini planlamış olabilir ve bunda başarılı da olur.

O dönemde gönüllü olarak tabi olanlara il denirdi; kendiliklerinden tabi olmayanlar bulğa yani asi sayılırlardı (Togan, 2002: 246). Kırgızlar O dönemler ikinci kategoriye dahildiler. Çin kaynaklarında "Yuan Devleti devrinde bu halkı (Kırgızlar) böldüler ve dokuz bin hane oluşturdular."⁶ bilgisi mevcut.

Kırgızlar, Minusin bölgesi ve Tuva'dan Mançurya'ya göç ettirilmiştir, daha sonra Kubilay Han'ın emriyle Chaochou şehrine yerleştirilmiştir. Bunun dışında Shan-Dung'a boylar şeklinde gönderilen Kırgızlar çok sayıdadır (Kalkan, 2011: 94). 1283 yılında Tule Tu'daki zengin kimselerin, Kırgızlar arasındaki fakirlere 600 büyük baş hayvan vermeleri emredilir (Butanaev, Hudyakov, 2000: 151). Bu son

---

⁶ Alman sinoloğu Schott, bütün Yenisey Kırgızların 9 000 aile olduğunu düşünmüştür (1865: 432); Tarihçi Petrov, bu dokuz bin ailenin Kırgızların ana kısmından bölünen veya bölünmek zorunda kalan bir grup olabileceğini söylemiş, bu tarihten itibaren konuyla ilgili yorumlar bu istikamette yapılmıştır (1965: 65-67).

bilgiye bakarak Kırgızların sürüldükleri yerlerindeki hayatların çetin şartlarda geçtiğini tahmin edebiliriz.

Yuan Shi’de, “29 yılının (1292) güzünde Tzişan dağına sefer düzenleyip orada Kaydu’nun 3000 çadırdan fazla olan halkını göç ettirerek, Helin’e (Karakorum) getirmişlerdir. Daha sonra Tsilitszisiler (Kırgızlar) üzerine hareket emri verilir” (Kalkan, 2011: 94) bilgisi mevcuttur. Moldobaev, bu olayın Kırgızlarla ilgili kısmını şöyle anlatır: “1293 yılında Kubilay Hesihe topraklarına askeri sürgün olarak 700 aile Czirhehusotaylı Kırgızı yerleştirdi.” (Moldobaev, 2003: 53).

Yuan Sülalesi döneminde Kubilay ve Temur tarafından “1293-1295 yıllarında Kırgızlar, Sungua (Sungari) nehri bölgesindeki Cancavcu (bugünkü Cavyuan sahası) şehrine ve Cısan’daki (bugünkü Beyçin-Yançın bölgesi) Şandung’a (Shan Dung) göç ettirilmiştir (Kalkan, 2011: 95). Kıçanov, bunun 1295 yılında olduğunu bildirir ve ayrıntı da verir, “1295 yılında Tsin-Şan (Altay) dağlarında yaşayan Kırgızları Şandung’a yerleştirdiler ve onlara toprak, öküzler ve tohumlar verdiler.”⁷ (1965: 59-65). Mançurya’ya yapılan bir başka göç hikayesini de Kubilay’ın Halabadulu’ya hitaben söylediklerinden öğreniyoruz:

“Nayyanya’nın eski topraklarına Abalahu denir ve balık üretirler. Ben şimdi oralara şehir kurdum ve oraya üç boyu yerleştirdim: Yuansuhan, Hanası ve Tszilitszisi (Kırgızlar). Şehre Chaochou ismi verildi. Sen oraya git ve Syuan Vey Shi görevini yürüt.” Halabadulu oraya gider gitmez şehri ve yerleşim yerlerini belirledi. Halka huzurlu yaşam imkanı sağladı. Bir keresinde o ağırlığı bin tszin⁸ olan dokuz balık avladı ve onları (saraya) hediye olarak gönderdi.” (Kıçanov, 1965: 59-65).

Baba-oğul Kızlasovlar, Yenisey’den güneye doğru yapılan bu zorunlu göçler sebebiyle 1293 yılında Eski Kırgız Devleti’nin ortadan kalktığını söylüyorlar (Kızlasov 1983, Kızlasov 1984).

Kırgızların göç ettirilmesi, Kubilay-Kaydu çekişmesinde, Kubilay’ın bölgeye gönderdiği askerbaşı Tutuk ile de doğrudan ilgilidir. Kıpçak Hanı olan Tutuk, emri altına alamadığı bölgelerdeki Kırgız-Kıpçak boylarını zorla imparatorluğun iç bölgelerine göç ettiriyordu (Kıçanov, 1965: 59-65). Tarihçi Petrov da, Kırgızların Yenisey-İrtiş bölgesinden sürgün edilmesinin, Kubilay tarafından yapılan maksatlı iş olduğunu ve taht mücadelesi veren Kaydu’ya karşı yapıldığını düşünüyor (1960: 65-67).

---

⁷ Gömeç, nehir isminin Sungur ve burasının Amur’a döküldüğü bölge olduğunu yazar (2011: 72).

⁸ 1 tszin- 596 gram.

Bazı Kırgız boyları Kuzezybatı Moğolistan'daki Moğolların içinde eridiler. Boy adlarındaki Kırgız komponentleri bunun delilidir (Moldobaev, 2003: 53). Ayrıca, Yenisey'de Kırgızların sürgün edilmesi sonrasında boş alan yerlere Kereit, Tumat ve Ordut boyları, Çinliler yerleştirildi (Butanaev, Hudyakov, 2000: 152). Arkeolojik bilgilerden yola çıkarak, Savinov, bu Kırgız topraklarına göç eden veya ettirilen boyların çıkış yerinin Baykal ötesi olduğunu yazar (1990: 124).

Moğol İmparatorluğu döneminde, Kırgızları sürme politikası Yuan devletiyle de sınırlı değildi. Batıda da Kırgızlara karşı aynı politikanın uygulandığını görüyoruz.

Cuci'nin büyük oğlu Orda (Ordu) döneminde, Yenisey-İrtiş nehri arasında yaşayan Kırgızların Kıpçak boyunun, İli ile İrtiş nehirleri arasındaki bölgeye göç ettirildiği görülmektedir." Yine aynı şekilde "1262-1263 yıllarında Arık Boğa'ya bağlı olanlar, İli nehrine göç etmiştir. 1264 yılındaki savaşta yenildikten sonra kaçacak gelip Kubilay'a bağlanmıştır. O, İrtiş ve Yenisey nehirleri bölgesine sürüp getirdiği Kırgızları, komşu Tiyanşan bölgelerine göndermiştir (Kalkan, 2011: 94).

Özellikle Kırgızların bulunduğu bölgelerin batıya açılan bir kapı olması sebebiyle birçok devlet bu bölgeden geçerken Kırgızları yerleşim bölgelerinden uzaklaştırmıştır (Kalkan, 2005: 99).

Yuan döneminde Kırgızlar, imparatorluktan faydadan çok zarar gördüyse de, başka Türk boyları mensuplarının sarayda etkili olduğunu gözlemek mümkün.

Yuan döneminde Türklerin sarayda etkisi artmaya başlar. Kubilay Han 1286 yılında Kıpçaklardan bir birlik oluşturulması kararı verir. Daha sonra Kanglılardan da bir birlik oluşturulur. Karlıklardan oluşturulan binlik hakkında da bilgiler mevcut. Türkler Kubilay Han'ın taht mücadelelerinde ve Sun Devleti'nin itaat altına alınmasında önemli roller oynadılar. Kıpçak Yantemir'un Haysan'ı ve onun oğlu Tuğtimur'u tahta geçirmesiyle başlayan süreç ve 1328-1333 yılları Türklerin Yuan Devleti'ndeki "Altın çağı" idi (Kadırbaev, 1992: 29).

Kırgızların XIII. yüzyıl sonlarındaki bağımsızlık mücadelelerinin Kıpçak eliyle Moğollar tarafından bastırıldığını söyleyebiliriz.

Sonuç

XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar güçlenerek imparatorluk kurarken, Kırgızlar da zorunlu olarak Moğollara boyun eğmek durumunda kalmışlardır. Bu zorunlu boyun eğme bütün yüzyıl boyunca ikili ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Kırgızlar her fırsatta bağımsız olmak için isyan ederken, Moğol prensleri de Kırgız

topraklarını taht mücadelesi alanlarının birine getirmiştir. Kırgız boyları da bu mücadeleler sonucunda bölünmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca, Kırgız askerleri Karakorum başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde asker olarak hizmet etmişlerdir. Moğol kağanlarının Kırgızları sürgün etme politikaları sonucunda, eski ve köklü Yenisey Kırgız Devleti bir daha kurulmamak üzere Sibiryaya ormanları arasına sinmiştir.

KAYNAKÇA

BARTHOLD, V. V., "Dvenadtsat' Leksiy Po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii", **Soçineniya**, c. V, Moskova 1968, s. 19-194.

BARTHOLD, V. V., "Kırgızı. İstoriçeskiy Oçerk", **Soçineniya**, c. II, 1. Bölüm, Moskova 1963, s. 473-546.

BARTHOLD, V. V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 2006.

BAYTUR, Anvar, **Kırgız Tarihi Leksiyaları**, Bişkek: Uçkun Yayınları, 1992.

BELİKOVA, O. B., **Srednee Priçulm'e v X-XIII Vekah**, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1996.

BUTANAEV, V. Ya., "Etnokul'turniye Svyazi Hakasov s Naseleniyem Pribaykal'ya v Epohu Pozdnego Srednevekov'ya", **Etnokul'turniye Protsessi v Yugo-Vostoçnoy Sibiri v Sredniye Veka**, Novosibirsk: Nauka Yay., 1989, s. 123-125.

BUTANAEV, V. Ya., "Roditsya Li v Spore İstina?", **Etnografiçeskoie Obozrenie**, No. 2, Moskova 1992, s. 52-76.

BUTANAYEV, V. Ya., Yu. S. Hudyakov, **İstoriya Eniseyskih Kırgızov**, Abakan 2000.

BUTANAYEV, V., İ. Butanayeva, **Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)**, İstanbul 2007.

DIYKANBAEVA, Mayramgül, "Kırgız Türklerinde Ölüm", **Millî Folklor**, Yıl: 21, Say: 82, Ankara 2009, s. 89-97.

FAYZRAHMANOV, G. L., **Drevniye Tyurki v Sibiri i Tsentral'noy Azii**, Kazan: Master Layn Yayınları, 2000.

GÖMEÇ, Saadettin, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara: Berikan Yay., 2011.

HUDYAKOV, Yu. S., "Kırgızı v Mongoliy", **Olon Ulsın Mongolç Erdemtdiyn IV İh Hural**, bot I, Ulaanbaatar 1985, s. 349-355.

HUDYAKOV, Yu. S., "Kırgızskie Voinı v Voyskah Mongol'skoy İmperii", **Çingiz-Han i Sud'bu Narodov Evrazii**, Ulan-Ude 2003, s. 42-48.

HUDYAKOV, Yu. S., “Nabor Pantsirnih Plastin İz Sobraniya Tsentralnogo Gosudarstvennogo Muzeya MNR”, **Arheologiyın Sudlal**, c. XIII, Ulaanbaatar 1992, s. 62-68.

İDİL, Aydın, **Yerel Kaynaklara Göre Özet Kırgızistan Tarihi**, Bişkek 2007.

İstoriya Kirgizii, c. I, Frunze 1963.

İstoriya Tuvi, c. I, Novosibirsk: Nauka Yayınları, 2001.

KADIRBAEV, A. Ş., **Kazahstan v Epohu Çingizhana i Priemnikov. XII-XIV Vekov**, Almata: Rauan Yayınevi, 1992.

KAFAROV, P. İ., “Opisanie Puteşestviya Daossskogo Monaha Çan Çunya Na Zapad”, **Trudi Çlenov Rossiyskogo Duhovnoy Missii v Pekine**, SPb. 1866, s. 259-434.

KALAN, Ekrem, “Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan’a Oğul Olma Sorunsalı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XXVII, Sayı: I, İzmir 2012, s. 119-130.

KALKAN, Mustafa, “Kırgız Boylarının Yenisey’den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”, **Erdem**, c. 14, Sayı: 42, Ankara 2005, s. 77-99.

KIÇANOV, E. İ., “Svedeniya v “Yuan-Şi” o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka”, **İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR**, c. V, Sayı: 1, Frunze 1965, s. 59-65.

Kırgızdar, (Yay. Haz. Keneş Cusupov), c. IV, Bişkek 1997.

KIZLASOV, İ. L., “Kıpçaki I Vosstaniya Eniseyskih Plemen v XIII Veka”, **Sovetskaya Arheologiya**, No. 2, Moskova 1980, s. 80-93.

KIZLASOV, İ. L., **Askizskaya Kul’tura Yujnoy Sibiri X-XIV Vekah. Svod Arheologičeskih İstočnikov**, Sayı: E3-18, Moskova 1983.

KIZLASOV, L. R., **İstoriya Yujnoy Sibiri v Sredniye Veka**, Moskova 1984.

KOZİN, S. A., **Sokrovennoye Skazaniye. Mongolskaya Hronika 1240 Goda**, Moskova-Leningrad 1941.

LUBO-LESNİÇENKO, E. İ., **Privoznie Zerkala Minusinoy Kotlovini**, Moskova 1975.

MGT: Moğolların Gizli Tarihi, (Çev. Ahmet Temir), Ankara: TTK Yayınları, 2010.

MOKEEV, Anvar, **Kırgızı Na Altae i Na Tyan'-Şane**, Bişkek: Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Yayınları, 2010.

MOLDOBAEV, İ. M., **Etnokul'turniye Svyazi Kırgızov v Srednevekov'e**, Bişkek: Cusup Balasagın Kırgız Devlet Üniversitesi Yayınları, 2003.

PETROV, İ. K., "Etnogenez Kırgızov i İh Dvijenie Na Tyan-Şan v XIII-XV Vekah", **İzvestia Akademii Nauk Kırgizskoy SSR**, c. II, Sayı: 3, Frunze 1960, s. 65-67.

RAŞİD-AD-DİN, **Sbornik Letopisey**, 1. cilt, (Çev. L. A. Hetagurova), Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1952.

SAVİNOV, D. G., "Arheolojıçeskie Pamyatniki Zaverşayuşego Etapa Kul'turu Eniseyskih Kırgızov", **Pamyatniki Kırgizskoy Kul'turu v Severnoy i Tsentral'noy Azii**, Novosibirsk 1990, s. 114-131.

SCHOTT, W., "Über die Achten Kirgisen", **APAW**, Berlin 1865, s. 429-474.

TOGAN, İsenbike, "Çingiz Han ve Moğollar", **Türkler**, c. VIII, Ankara 2002, s. 235-255.

UGDIJEKOV, S. A., "K Otsenke Politıçeskoj Situatsii v Yujnoy Sibiri Naçala XIII Veka", **İzvestiya Laboratorii Arheologii**, Sayı: 1, Gorno Altaysk 1995, s. 195-199.

VOYTOV, V. E., "Mogilniki Karakoruma (Po Materialam Rabot 1976 – 1981Godah)", **Arheolojıçeskiye, Etnografıçeskiye i Antropolojıçeskiye İssledovaniya v Mongolii**, Novosibirsk 1990, s. 132-148.

ZORİKTUEV, B. R., "O Maloizvestnom Pohode Mongolov Na Enisey v 1207 G.", **Novie İssledovanie Tuvi**, No. 2, Kızıl 2013, s. 84-88.